

УДК 342.7(477)

doi.org/10.30970/jcl.3.2023.2

Анжеліка Крусян

доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України,
Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0002-5574-0685

E-mail: 370235@ukr.net

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ В УМОВАХ ВІЙНИ: ДО ПОСТАНОВКИ ОСНОВНИХ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИХ ПРОБЛЕМ ТА ПОВОЄННИХ ТЕНДЕНЦІЙ

UKRAINIAN CONSTITUTIONALISM IN THE CONTEXT OF WAR: TOWARD THE FORMULATION OF THE MAIN SCIENTIFIC AND PRACTICAL PROBLEMS AND POST-WAR TRENDS

Anzhelika Krusian

Doctor of Law, Professor, Leading Researcher at V.M. Koretsky Institute of State and Law of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract | The article highlights the main scientific and practical issues of Ukrainian constitutionalism in wartime and the relevant trends in its post-war development. Firstly, the most relevant issue in the context of the constitutionalism paradigm is the issue of human rights and freedoms which may be restricted in times of war, and this, in turn, makes it necessary to apply special (extraordinary) organisational and legal means to ensure, protect and defend them, as well as to comply with constitutional principles and requirements for their restriction.

Secondly, the war has caused changes in the institutional component of the Ukrainian constitutionalism system, i.e., first of all, in the organisation and functioning of public authorities, the analysis of which gives grounds to identify problems that need to be addressed, namely, the problems of functioning of local self-government bodies under martial law, their interaction with local public authorities, as well as problematic issues related to the organisation of activities of representative bodies of state power in the conditions of war.

Thirdly, in modern conditions, the constitutional legislation of Ukraine is being transformed (while the Constitution of Ukraine remains unchanged), which is the normative basis of Ukrainian constitutionalism. In particular, the war has led to the adoption of legal acts that should be classified as special legislation aimed at creating a legislative basis for national defence resistance, which requires further development. In addition, it is important to continue the European integration processes, which will be implemented in the adoption of legal acts aimed at harmonising national legislation with EU law, which determines the European integration trends in the post-war development of Ukrainian constitutionalism.

Fourthly, a prerequisite and at the same time a condition of constitutionalism is an effective civil society, the development of which was directly affected, intensified and practically changed by the war. The article concludes that the war contributed to both the strengthening of civil society and revealed a number of significant problems (e.g., manifestations of collaborationism, etc.) which require their own doctrinal and practical solution. The author identifies the role of civil society in the post-war reconstruction of Ukraine as a relevant trend in the development of Ukrainian constitutionalism.

Fifthly, the development of national consciousness, which is a manifestation of strengthening national unity, has become a unifying factor of Ukrainian civil society. In the context of the war, changes are taking place in the area of establishing and developing the national consciousness of Ukrainians towards the rise of the national idea, national identity and the establishment of national resilience, which leads to corresponding changes in the constitutional legal consciousness as a component of the system of constitutionalism. It is important to further develop the Ukrainian national consciousness as an important trend in the development of Ukrainian constitutionalism on the basis of doctrinal development and practical affirmation of the national idea.

Keywords: war, martial law, civil society, European integration, constitutional legal consciousness, constitutional legislation, local self-government, national idea, human rights, public authority, Ukrainian constitutionalism.

Анотація | В статті виокремлюються основні науково-практичні проблеми українського конституціоналізму в умовах війни та відповідні тенденції його повоєнного розвитку.

По-перше, найбільш актуальним у контексті парадигми конституціоналізму є питання щодо прав і свобод людини, які в умовах війни можуть бути обмежені, що, своєю чергою, актуалізує необхідність застосування особливих (надзвичайних) організаційно-правових засобів для їх забезпечення, захисту та охорони, а також дотримання конституційних принципів та вимог щодо їх обмеження.

По-друге, війна обумовила зміни в інституціональній складовій системи українського конституціоналізму, тобто, перш за все, в організації та функціонуванні органів публічної влади, аналіз яких надає підстави виокремити проблеми, що потребують свого розв'язання, а саме - проблеми функціонування органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, їх взаємодії з органами державної влади на місцях, а також проблемні питання, пов'язані з організацією діяльності представницьких органів державної влади в умовах війни.

По-третє, в сучасних умовах трансформується конституційне законодавство України (при незмінності Конституції України), яке є нормативною основою українського конституціоналізму. Зокрема, війна обумовила прийняття нормативно-правових актів, які слід віднести до спеціального законодавства, спрямованого на створення законодавчого підґрунтя для загальнонаціонального оборонного спротиву, що потребує свого подальшого розвитку. Крім того, актуальним є продовження євроінтеграційних процесів, які реалізуватимуться у прийнятті нормативно-правових актів, спрямованих на гармонізацію національного законодавства з правом ЄС, що зумовлює євроінтеграційні тенденції повоєнного розвитку українського конституціоналізму.

По-четверте, передумовою та водночас умовою конституціоналізму є дієве громадянське суспільство, на розвиток якого війна безпосередньо вплинула, активізувала та практично змінила його. У статті зроблено висновок, що війна сприяла як зміцненню громадянського суспільства, так і виявила ряд суттєвих проблем (наприклад, прояви колабораціонізму тощо), що потребують свого доктринального та практичного вирішення. Визначена роль громадянського суспільства в повоєнному відновленні України в контексті відповідних тенденцій розвитку українського конституціоналізму.

По-п'яте, об'єднуючим чинником українського громадянського суспільства став розвиток національної свідомості, що є проявом зміцнення національної єдності. В умовах війни відбуваються зміни у сфері утвердження та розвитку національної свідомості Українців у бік піднесення національної ідеї, національної ідентичності та утвердження національної стійкості, що зумовлює відповідні зміни у конституційній правосвідомості, як складової системи конституціоналізму. Важливим є подальший розвиток української національної свідомості як важливої тенденції українського конституціоналізму на основі доктринального забезпечення та практичного утвердження національної ідеї.

Ключові слова: війна, воєнний стан, громадянське суспільство, євроінтеграція, конституційна правосвідомість, конституційне законодавство, місцеве самоврядування, національна ідея, права людини, публічна влада, український конституціоналізм.

Постановка проблеми. Сучасні реалії широкомасштабної збройної агресії рф проти суверенної України актуалізують проблематику українського конституціоналізму. Адже, конституціоналізм є універсальним носієм теоретичної енергії конституційної демократії, основою парадигми конституційної практики, критерієм конституційності дій органів публічної влади та інших суб'єктів права. Український конституціоналізм, маючи вражаючу національну історію та сягаючи своїм корінням в західно-правову культуру європейського право- та державотворення, став науково-теоретичним, ідеологічним підґрунтям практичного утвердження України як суверенної, незалежної, демократичної, правової, європейської держави. Думається, що саме розвиток українського конституціоналізму на основі найкращих традицій європейської політико-правової культури та європейських цінностей став однією з причин агресії рф - держави-терориста (політичний режим якої є нацистським за своєю суттю і практикою та ідеологічно наслідує націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим¹, який є повною протилежністю ідеологій, теорії та практиці сучасного конституціоналізму) проти України, що розпочалася у 2014 р., а у лютому 2022 р. набула жакливого продовження у вигляді широкомасштабної збройної агресії рф та її вторгнення на суверену територію України (російсько-української війни²). Війна не може не впливати на конституціоналізм, що обумовлює необхідність наукового аналізу такого впливу. Проблематика зміни концепції конституціоналізму в умовах війни не є новою, зокрема ще у 70-80 рр. ХХ століття ці питання були предметом напрацювань зарубіжних учених³. Втім, сучасні реалії збройної агресії рф проти України підіймають на новий кшталт наукові дослідження українського конституціоналізму в конкретних умовах війни, яка триває. Адже під час війни науково-практична парадигма українського конституціоналізму набуває певних модифікацій, що безпосередньо впливають на зміст і механізм функціонування його системи. Це потребує науково-праксеологічного дослідження для визначення та розв'язання найбільш проблемних завдань, що стоять на часі перед українським суспільством та державою з тим, щоб забезпечити реальну наявність та сталий розвиток українського конституціоналізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні питання українського конституціоналізму у контексті війни та воєнного стану є предметом наукових розвідок таких учених, як: М.О. Баймуратов, О.М. Бориславська, М.І. Козюбра, О.В. Марцеляк, М.В. Савчин, О.В. Скрипнюк, Ю.С. Шемшученко та ін. Для наукового дискурсу з цих питань проводяться наукові заходи⁴. Втім, сучасність обумовлює наявність багатьох нових проблем, що потребують свого розв'язання, при цьому бракує

¹ Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну: Закон України від 22 травня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>

² У статті для розкриття сучасних проблем українського конституціоналізму застосовується терміни «війна», «воєнний стан», «збройна агресія». Співвідношення цих понять у контексті національного та міжнародного права і законодавства є окремими (дискусійними) питаннями, що не складають мету статті. Втім, у статті ці концепти використовуються виходячи з позицій: національного законодавства (зокрема, співвідношення концептів «воєнний стан» та «стан війни» як взаємопов'язаних організаційно-правових заходів єдиного механізму «відсічі збройної агресії проти України», визначеного у ст. 4 Закону України «Про оборону України»); вітчизняної правотворчої практики (зокрема, застосування концепту «війна» у нормативно-правових актах, наприклад в Указах Президента України «Про визначення збитків, завданих Україні внаслідок війни» від 17 травня 2022 р., «Питання Національної ради з відновлення України внаслідок війни» від 21 квітня 2022 р. та ін.); громадянської свідомості, а саме визначення українською громадськістю стану широкомасштабної збройної агресії рф та загальнонаціонального оборонного спротиву суверенної України російсько-українською війною; міжнародного права, відповідно до якого збройна агресія рф проти України має ознаки війни (зокрема, цей висновок відповідає визначенню агресії, затвердженому Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 р., положенням Женевських конвенцій 1949 р. та ін.).

³ Belz Herman. Changing Conceptions of Constitutionalism in the Era of World War II and the Cold War. *The Journal of American History*. 1972. Vol. 59. No. 3. P. 640-669. URL: <https://doi.org/10.2307/1900662>. Accessed 21 Oct. 2023 (дата звернення: 24.10.2023); Downing Brian M. Constitutionalism, Warfare, and Political Change in Early Modern Europe. *Theory and Society*. 1988. Vol. 17. No. 1. P. 7-56. URL: <http://www.jstor.org/stable/657662>

⁴ Див., наприклад: Конституціоналізм в умовах війни: збірник матеріалів учасників четвертої науково-практичної конференції. Львів: ПП «Видавництво «БОНА», 2022. 254 с.

наукових досліджень, присвячених актуальним питанням функціонування політико-правової системи українського конституціоналізму в умовах воєнного стану, в контексті активізації процесів євроінтеграції України, а також визначення повоєнних тенденцій його розвитку, що обумовлює мету статті.

Метою статті є аналіз основних науково-практичних проблем функціонування системи українського конституціоналізму в умовах війни та визначення основних тенденцій його повоєнного розвитку.

Виклад основного матеріалу. У центрі доктрини та практики конституціоналізму є людина, оскільки саме людина – це основний вимір науково-практичної парадигми конституціоналізму, головний ціннісний орієнтир його подальшого розвитку, індикатор перевірки на можливість реалізації конституційної теорії, ідеології і практики, а визнання, забезпечення та захист прав, свобод та законних інтересів людини є практично кінцевою метою функціонування системи конституціоналізму. Ця мета визначає й сутність сучасного українського конституціоналізму, яка є демократичною, у єдності з правом – демократично-правовою. Демократизм як прояв сутності конституціоналізму опосередкований народовладдям, при забезпеченні балансу між повагою волі більшості, захистом прав меншості та прав і свобод людини. Виміром демократичності як вираження сутності конституціоналізму є народовладдя, яке спрямоване на забезпечення прав та свобод людини, визнання її цінності та індивідуальної свободи, що є можливим тільки за умови існування поряд із народовладдям влади права. Правова сутність конституціоналізму опосередкована функціонально-інструментальною значущістю та роллю права, яке має інструментальну цінність щодо створення нормативно-правової основи системи конституціоналізму. Крім того, право є тією владою (правовладдям), що дає змогу обмежувати публічну владу, тому що безмежна влада може пригнічувати права людини, скасовуючи тим самим гуманістичні основи сучасного конституціоналізму. Мета та сутність конституціоналізму обумовлює те, що функціонально його механізм цілеспрямовано на обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав, свобод та інтересів людини. Втім, під час війни, через існування надзвичайних умов та об'єктивних загроз суверенності та незалежності держави відбуваються певні зміни у системі організації та функціонування системи органів публічної влади, громадянського суспільства та ін. Ці зміни детермінують відповідні модифікації у механізмі конституціоналізму. При цьому, важливим є те, щоб ці зміни не «посягали» на вищезазначені сутність та мету конституціоналізму. Саме їх збереження є важливим для подальшого сталого розвитку України та її євроінтеграції.

Так, у контексті визначення актуальних проблем щодо функціонального механізму українського конституціоналізму під час війни слід особливу увагу звернути на конституційно-правовий статус людини і громадянина, який в умовах воєнного стану має певні особливості, що зумовлені воєнною загрозою та виявляються в наступному: змінюється нормативно-правове підґрунтя статусу людини і громадянина через дію надзвичайних (тимчасових) та інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини безпосередньо в умовах воєнного стану; встановлюється тимчасове обмеження прав і свобод, відповідно до ст. 64 Конституції України; актуалізується виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; запроваджуються засоби виключного захисту прав та свобод; застосовуються додаткові засоби забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Специфікою конституційно-правового статусу людини і громадянина в умовах воєнного стану є обмеженням прав і свобод, але за умови тимчасовості такого обмеження та за наявності конституційно визначеного переліку тих прав і свобод, які не можуть бути обмежені. Так, Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, їх установлюють виключно Конституція і закони України, вони мають відповідати правомірній меті, бути обумовлені суспільною потребою досягнення цієї мети, домірними; у разі обмеження конституційного права (свободи) законодавець зобов'язаний запровадити таке

нормативне регулювання, яке уможливить оптимальне досягнення правомірної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права (свободи) і не порушуватиме сутності такого права»⁵. При цьому, актуальним є питання щодо захисту прав людини, що, своєю чергою, актуалізує необхідність застосування особливих (надзвичайних) організаційно-правових засобів для забезпечення, захисту та охорони прав людини в умовах війни⁶.

У механізмі конституціоналізму організація та функціонування публічної влади має кореспондувати його вищезазначеної демократично-правової сутності та бути спрямована на досягнення його мети. Втім, в умовах правового режиму воєнного стану відбулися відповідні трансформації у системі організації та функціонування органів публічної влади на місцях⁷, що проявилось у створенні військових адміністрацій⁸, зміні повноважень місцевого самоврядування, появі нових форм та напрямків взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної влади, зокрема з військовими адміністраціями тощо. Під час війни коригується функціональна спрямованість органів публічної влади відповідно до особливостей правового режиму воєнного стану, який передбачає «надання органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності» (ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р.⁹). Визначені зміни в системі органів публічної влади та зміщення акцентів у їх функціональній спрямованості безпосередньо впливають на мету та зміст (види, форми) взаємодії органів державної влади на місцях та органів місцевого самоврядування. Так, існує проблема, яка була й у мирні часи при взаємодії органів місцевого самоврядування з органами виконавчої влади на місцях, а саме – це необхідність чіткого розмежування повноважень, зокрема, в сучасних умовах між органами місцевого самоврядування та військовими адміністраціями. Крім того, посилюється субординаційна взаємодія між органами місцевого самоврядування та органами державної влади на місцях при пріоритетності, у контексті теорії і практики конституціоналізму, їх координаційної взаємодії, поновлення якої слід відзначити як одну із повоєнних тенденцій українського конституціоналізму.

Аналізуючи функціонування органів публічної влади в умовах війни, експерти зазначають, що «повномасштабне вторгнення росії в Україну не поклало край українській демократії. Хоча демократичні права були обмежені в умовах воєнного стану, що є виправданим згідно з міжнародним правом у контексті масштабної надзвичайної ситуації, демократичні інститути України продовжують функціонувати»¹⁰. З цим, безумовно, слід погодитися, також як і з тим, що водночас, існує ряд проблем, пов'язаних з функціонуванням представницьких органів державної влади в умовах війни, що потребують свого розв'язання. Так, наприклад, при безумовному відзначенні того, що Президент України став символом мужності та стійкості, політичної волі, яка забезпечуватиме функціонування політичної системи, експерти відмічають, що до проблемних питань інституту президентства слід віднести питання щодо суттєвого зростання політичної ролі Офісу Президента у системі

⁵ Див., наприклад: Рішення Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(П)/2023 у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-23#Text> (дата звернення: 23.10.2023); Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2023 року № 4-р(П)/2023 у справі за конституційними скаргами Сиротенка Сергія (щодо особових даних у судовому рішенні) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-23#Text> (дата звернення: 23.10.2023) та ін.

⁶ Більш докладно див.: Скрипнюк О.В. Конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах війни: світовий досвід та Україна. Правова держава. 2022. Вип. 33. С. 11-20.

⁷ Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-IX#Text>

⁸ Про утворення військових адміністрацій: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>

⁹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>

¹⁰ Огляд демократичних інститутів України під час війни. Центр політико-правових реформ. Березень 2023 р. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/ua-web.pdf>

влади, який в сучасних умовах інтерпретується як допомога в реалізації політичної ролі Президента, втім, «це слід переглянути після закінчення війни»¹¹. При очевидному зростанні продуктивності роботи парламенту, відбулися певні зміни у його робочому процесі, серед яких основними загрозливими змінами є те, що: порядок денний парламентських сесій не публікується; інформація про зміст парламентських сесій та засідань комітетів – обмежена; зростає політична роль військових; простежується менш інтенсивна співпраця з Європейським парламентом та ін. Ці зміни в організації та функціонуванні державної влади є виправданими в умовах війни, втім вони мають бути мінімізовані в аспекті практичної парадигми конституціоналізму та виключені після війни для забезпечення мети конституціоналізму, що потребує відповідного науково-експертного супроводження. Звідси, важливою тенденцією розвитку конституціоналізму в повоєнний період є удосконалення інституціональної складової його механізму з метою досягнення мети конституціоналізму – обмеження (самообмеження) державно влади на користь прав і свобод людини і громадянина та в інтересах громадянського суспільства.

Наступною проблемою у контексті функціонування конституціоналізму є те, що в умовах війни трансформується конституційне законодавство України (при незмінності Конституції України), яке є нормативною основою сучасного конституціоналізму. Як слушно резюмує О.В. Скрипнюк, проаналізувавши право України в умовах війни, «тематика ухвалених правових актів за воєнний рік яскраво відображає пріоритети держави в умовах війни: оборона, нацбезпека, судова і правоохоронна діяльність, забезпечення прав людини, економіка, зовнішня політика тощо»¹². Зокрема, війна обумовила прийняття нормативно-правових актів, які слід віднести до спеціального законодавства, спрямованого на створення законодавчого підґрунтя для загальнонаціонального оборонного спротиву, що потребує свого подальшого удосконалення.

Крім того, актуальним у контексті подальшого розвитку українського конституціоналізму є продовження євроінтеграційних процесів, які реалізуватимуться у прийнятті «євроінтеграційних законів» та інших нормативно-правових актів, спрямованих на гармонізацію національного законодавства з правом ЄС.

Попри те, що в останні роки євроінтеграційний процес відбувається в умовах війни, євроінтеграційні процеси в Україні не тільки не зупинилися, але навіть пришвидшилися. З метою виконання вимог, що були висунуті Єврокомісією до України як кандидата на членство в ЄС, Верховна Рада України ще наприкінці 2022 р. прийняла відповідні «євроінтеграційні» закони. Так, у межах продовження необхідної судової реформи було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах» від 13 грудня 2022 р.¹³, з метою уточнення положень про конкурсний відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України 27 липня 2023 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення положень про конкурсний відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України»¹⁴, який, перш за все, врахував відповідні пропозиції та рекомендації Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії); у сфері утвердження інформаційної свободи парламентом прийнято Закон України «Про медіа» від 13 грудня 2022 р.¹⁵, який передбачає створення єдиної, впорядкованої системи правових норм, спрямованих на регулювання право-

¹¹ Ibid.

¹² Скрипнюк О.В. Право України в умовах війни. Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Вип. 34. Київ, 2023. С.14-15.

¹³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах: Закон України від 13 грудня 2022 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>

¹⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення положень про конкурсний відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України: Закон України від 27 липня 2023 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>

¹⁵ Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>

відносин у сфері медіа; для вдосконалення законодавства про національні меншини ухвалено Закон України «Про національні меншини (спільноти)» від 13 грудня 2022 р.¹⁶, який передбачає законодавче регулювання реалізації прав та свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот), та правових засад державної політики у цій сфері.

На початку лютого 2023 р. Україна отримала важливий документ Єврокомісії – «Аналітичний звіт, що доповнює висновки Єврокомісії щодо заявки України на вступ до Євросоюзу»¹⁷. Цей документ, по суті, є аудитом наближення України до права ЄС та окреслює план майбутніх переговорів про вступ (EU accession process «step by step»), який, як звісно, складається з дев'яти основних кроків («Main steps EU accession»). Йдеться про те, що Україна повинна адаптувати всі без винятку законодавчі акти та стандарти ЄС до українського правового поля, з тим, щоб українське законодавство відповідає праву ЄС. Так, крок за кроком, формується проект угоди про вступ, в якій має бути підтверджено, що Україна успішно адаптувала європейське право за тридцяти трьома блоками – «переговорними главами» («Clusters of negotiation chapters»). В названому Звіті Єврокомісія аналізує наближеність України до права ЄС за відповідними «переговорними главами». Так, за оцінкою ЄС, в українському праві та практиці є як ті сфери, де законодавство України близьке до права ЄС¹⁸ (хороший рівень підготовки в енергетиці, митному союзі, зовнішніх зв'язках, зовнішній, безпековій та оборонній політиці), так і ті, в яких наближення лише розпочинається (середній рівень підготовки Україна продемонструвала у свободі руху товарів, медіа, продовольчій безпеці, економічній політиці, науці та дослідженнях). Визначено сфери, де Україна продемонструвала лише уривчасте запровадження європейських норм – «несистемний рівень інтеграції» (певного рівня підготовки, за даними звіту, Україна досягла у таких напрямках як свобода підприємництва та надання послуг, свобода руху капіталу, публічні закупівлі, антимонопольна політика, корпоративне право, фінансові послуги, правосуддя, свобода та безпека, освіта та культура, захист прав споживачів та охорона здоров'я). Є сфери, за якими Україні поставили найнижчий бал, тобто ті, де Україна майже не адаптувала право ЄС (зокрема, Єврокомісія визначила, що початковий, найнижчий рівень підготовки Україна має у таких сферах як свобода руху осіб, право інтелектуальної власності, сільське господарство, довілля, соціальна політика та фінансовий контроль).

Цей аналіз свідчить, що Україна пройшла певні сходинки євроінтеграції, але до вступу повинна виконати великий обсяг роботи по всім напрямкам євроінтеграційного процесу та, перш за все, у правовій сфері, а саме на шляху України до ЄС у сфері правотворення необхідно: по-перше, адаптувати національне законодавство до права ЄС по всім тридцяти трьом «переговорним главам» технічно, тобто прийняти, змінити велику кількість нормативно-правових актів та таким чином механічно адаптувати вітчизняне законодавство до права ЄС; по-друге, адаптувати його реально, тобто впровадити європейські правові стандарти та принципи у вітчизняні конституційні реалії, у практику українського конституціоналізму. Потрібно довести європейському співтовариству, що Україна дотримується європейських цінностей, неухильно впроваджує їх, перш за все, у сфері прав людини. Саме практичне впровадження, реальне дотримання європейських цінностей та правових стандартів є не технічною чи механічною, але – реально-практичною інтеграцією права ЄС у політико-правову систему українського конституціоналізму.

Отже, недостатньо просто прийняти законодавство, що відповідає принципам та стандартам ЄС (тим більш, що Конституція містить цінності, принципи, які за своєю природою є європейськими цінностями), необхідним є втілення цих принципів в конституційно-правові реалії. Адже одним із п'яти Копенгагенських критеріїв, передбачених ст. 49 Договору про Європейський Союз у

¹⁶ Про національні меншини (спільноти): Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>

¹⁷ Commission staff working document. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. Brussels, 1.2.2023 SWD (2023) 30 final. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf

¹⁸ Більш докладно див.: Єврокомісія оприлюднила звіт щодо відповідності законодавства України праву ЄС. Пресслужба Апарату Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news>

редакції Лісабонського договору 2007 р. (Консолідованої версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу), є «ціннісний» критерій – відданість країни-заявниці цінностям, вказаним у ст. 2 Лісабонського договору, їх неухильне дотримання на практиці. Звідси серед основних напрямків подальшого розвитку українського конституціоналізму є євроінтеграційна тенденція. У цьому контексті виокремлюється два напрями: удосконалення нормативної основи українського конституціоналізму у напрямку прийняття нормативно-правових актів євроінтеграційної спрямованості та другий напрям – впровадження європейських цінностей в сучасні конституційно-правові реалії.

Слід відзначити, що після перемоги подальший розвиток українського конституціоналізму буде детерміноване з виконанням ряду невідкладних та масштабних завдань, включаючи поновлення економічної, політичної, правової систем у відповідь на повоєнні виклики та проблеми, які обумовлюють тенденції розвитку політико-правової системи українського конституціоналізму. Втім, серед цих тенденцій слід виокремити саме вищевідзначені євроінтеграційні тенденції українського конституціоналізму.

Передумовою та водночас умовою наявності та функціонування конституціоналізму є дієве громадянське суспільство. Громадянське суспільство у системі конституціоналізму, з одного боку, є природним осередком соціального буття людини, адже у центрі громадянського суспільства, як і у центрі конституціоналізму знаходиться людина, а з іншого - громадянське суспільство є важливим засобом обмеження державної влади, стримування її від недемократичних дій та можливого свавілля. Звідси важливими є питання змін, що відбуваються в громадянському суспільстві під час війни.

Війна безпосередньо вплинула на українське громадянське суспільство, яке в сучасних умовах стало суспільством, що бореться за свободу, демократію, за суверенну державність та територіальну цілісність України. За результатами соціологічних досліджень, експерти зробили аргументований висновок, що «у 2022 році українське суспільство змогло самоорганізуватися для боротьби з наслідками повномасштабного вторгнення»¹⁹. При цьому в сучасних реаліях з'являються нові форми та механізми функціонування громадянського суспільства (наприклад: волонтерство, безоплатна правова та інша допомога біженцям та вимушеним переселенцям, громадський контроль за діями органів влади у сфері обороноздатності держави, взаємодія з міжнародним громадянським суспільством з метою всесвітньої протидії російській агресії та ін.). Так, за результатами соціологічного дослідження «Громадянське суспільство в Україні в умовах війни - 2022», кількість зареєстрованих благодійних організацій в Україні за 2022 рік збільшилася майже у 8 разів (6 367 нових благодійних організацій), 77% опитаних громадських та благодійних організацій тим чи іншим чином допомагають ЗСУ, при цьому близько 90% складає гуманітарна допомога, майже 70% - інформаційна підтримка, і орієнтовно 50% організують збори на потреби ЗСУ²⁰.

Можна стверджувати, що війна вплинула на розвиток громадянського суспільства в Україні, активізувала та практично змінила його. Ці практичні зміни детермінують зміни й в теорії громадянського суспільства. Так, сучасні реалії воєнного стану обумовлюють визначення нових акцентів у доктринальній характеристиці громадянського суспільства, яке набуває ознак патріотично налаштованого, ініціативного, дієвого суспільства та появу інших нових «національних» особливостей в його характеристиці, що надає підстави досліджувати такий соціально- та політико-правовий феномен як «українське громадянське суспільство».

Водночас слід констатувати, що війна сприяла як зміцненню громадянського суспільства, так і виявила ряд суттєвих проблем, що потребують свого доктринального та практичного вирішення (наприклад, прояви колабораціонізму, правопорушення та зловживання при здійсненні волонтерської діяльності тощо).

¹⁹ Громадянське суспільство України в умовах війни - 2022. Звіт за результатами дослідження. м. Київ, грудень 2022 - січень 2023. URL: <https://ednannia.ua/attachments/article/12447/Громадянське%20суспільство%20в%20умовах%20війни%202022....pdf>

²⁰ Ibid.

Змінилася й основна функціональна роль громадянського суспільства в умовах війни, якою є взаємодія громадянського суспільства з органами публічної влади у процесах протидії та подоланні негативних наслідків збройної агресії росії проти України. Українське громадянське суспільство стало надійною опорою державі з багатьох суспільних потреб.

Отже, на часі – переосмислення багатьох проблемних питань щодо визначення ролі громадянського суспільства в утвердженні та подальшому сталому розвитку української державності, взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади як в умовах війни для перемоги, зміцнення оборони та національної безпеки України, так і в подальшій повоєнній відбудові та євроінтеграційному розвитку України для її утвердження як суверенної, демократичної держави, повноправного члена європейського співтовариства. Так, 80% громадських і благодійних організацій України так чи інакше планують долучитися до відновлення країни, перш за все відбудови інфраструктури²¹. Отже, громадянське суспільство, відіграючи значну роль у спротиві російській агресії, має активно включитися і до процесу післявоєнної відбудови України. Після перемоги у війні з окупантом на українське суспільство чекає ряд нових демократичних трансформацій, в тому числі які стосуються інститутів громадянського суспільства²².

Об'єднавчим чинником громадянського суспільства став розвиток національної свідомості, що є проявом зміцнення національної єдності. В умовах війни відбуваються зміни у сфері утвердження та розвитку національної свідомості Українців у бік піднесення національної ідеї, національної ідентичності та утвердження національної стійкості, що зумовлює відповідні зміни у конституційній правосвідомості, як складової системи конституціоналізму. Одним з елементів змісту конституціоналізму є конституційна правосвідомість – ідеологічна складова сучасної парадигми українського конституціоналізму. В умовах російсько-української війни вона набуває особливого значення та потребує змістовного оновлення у бік підвищення значущості національної ідеї, національної ідентичності, національної культури та мови українців з тим, щоб подолати прояви рашизму як ідеології та практики сучасного нацизму, протистояти їх викликам та утвердити українську національну стійкість. Тому слід підтримати законодавче визначення основних засад (мети, завдань, принципів, напрямів, особливостей) формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України²³.

Слід підкреслити, що окрім зазначених тенденцій розвитку українського конституціоналізму у процесі подальшої мирної, повоєнної відбудови України в контексті європейської інтеграції України та глобалізаційних викликів сучасного світу важливе значення має продовження досліджень інноваційно-теоретичних характеристик конституціоналізму як тенденцій розвитку наукової парадигми сучасного українського конституціоналізму. Зокрема, за останні роки розвиток наукової парадигми конституціоналізму виявляється: в дослідженні проблематики конституціоналізму у контексті сучасних аспектів глобалізації конституційного права²⁴; в доктринальній концептуалізації моделей конституціоналізму, зокрема, таких, як американська, англійська та європейська²⁵; в обґрунтуванні наявності транснаціонального (глобального) конституціоналізму²⁶, мілітарного

²¹ Ibid.

²² Ковальчук С., Пивовар М. Напрямки реформування громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 1. С. 173.

²³ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>

²⁴ Савчин М.В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 648 с.

²⁵ Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія. Харків: Право, 2008. 384 с.

²⁶ Шамрай В. Транснаціональний (глобальний) конституціоналізм як об'єктивне явище сучасної правової дійсності. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 7. С. 150-153.

конституціоналізму²⁷; виокремленні різноманітних видів конституціоналізму за найбільш актуальними сферами розвитку сучасного суспільства – інформаційного конституціоналізму²⁸, економічного конституціоналізму²⁹, екологічного конституціоналізму³⁰ та ін. Безумовно, що всі напрями дослідження конституціоналізму заслуговують на увагу та є проявом розвитку вітчизняної конституційно-правової науки та сучасної конституціоналістики. Водночас деякі з них є дискусійними та викликають заперечення, що теж є позитивним, адже створює поштовх для подальших наукових розвідок та доктринальних дискурсів.

Висновок. Таким чином, сучасні умови війни детермінують проблематику змін у практичній парадигмі українського конституціоналізму, що потребують відповідного наукового дослідження з тим, щоб забезпечити функціонування системи конституціоналізму та визначити основні тенденції його розвитку у період повоєнної відбудови України. Крім того, теоретично обумовленими та практично необхідними є подальші наукові дослідження інноваційних тенденцій розвитку наукової парадигми українського конституціоналізму в контексті євроінтеграційних прагнень України та глобалізаційних викликів сучасного світу.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Belz Herman. Changing Conceptions of Constitutionalism in the Era of World War II and the Cold War. *The Journal of American History*. 1972. Vol. 59. No. 3. P. 640–669. URL: <https://doi.org/10.2307/1900662>. Accessed 21 Oct. 2023.
2. Downing Brian M. Constitutionalism, Warfare, and Political Change in Early Modern Europe. *Theory and Society*. 1988. Vol. 17. No. 1. P. 7–56. URL: <http://www.jstor.org/stable/657662>. Accessed 21 Oct. 2023.
3. Баймуратов, М., Кофман, Б. Мілітарний конституціоналізм: доктринальні та праксеологічні підходи до формування феноменології. *Scientific Collection «InterConf»*. 2022. № 136. P. 228–236. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/1929>.
4. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія. Харків: Право, 2018. 384 с.
5. Ковальчук С., Пивовар М. Напрямки реформування громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 173-178.
6. Конституціоналізм в умовах війни: збірник матеріалів учасників четвертої науково-практичної конференції. Львів: ПП «Видавництво «БОНА», 2022. 254 с.
7. Костицький М.В., Бесчастний В.М., Кушакова-Костицька Н.В. Цифровий конституціоналізм: нова парадигма та перспективи розвитку в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2 (24). С. 9-26.

²⁷ Баймуратов М., Кофман Б. Мілітарний конституціоналізм: доктринальні та праксеологічні підходи до формування феноменології. *Scientific Collection «InterConf»*. 2022. № 136. P. 228–236.

URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article>

²⁸ Костицький М.В., Бесчастний В.М., Кушакова-Костицька Н.В. Цифровий конституціоналізм: нова парадигма та перспективи розвитку в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2 (24). С. 10.

²⁹ Олькіна О.В. Економічний конституціоналізм: структурна характеристика. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ.конф. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 268-270; Савчин М.В. Економічний конституціоналізм і Конституційний Суд України. *Юридична наука*. 2012. № 4. С. 32-43; Решетняк Н.Б., Кузьменко О.В. Економічний конституціоналізм як міждисциплінарне вчення. *Інтернет-конференції ХНУМГ імені О.М. Бекетова*. Березень 2023 р. URL: <https://ojs.kname.edu.ua/index.php/area/article/view/3138/2979>.

³⁰ Потапчук Г. Екологічний конституціоналізм: до питання про методологію пізнання (розуміння, визначення та дослідження). *Публічне право*. 2022. № 4 (48). С. 38-53.

8. Олькіна О.В. Економічний конституціоналізм: структурна характеристика. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 268-270.
9. Савчин М.В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2020. 648 с.
10. Скрипнюк О.В. Конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах війни: світовий досвід та Україна. Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України. 2022. Вип. 33. С. 11-20.
11. Скрипнюк О.В. Право України в умовах війни. Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Вип. 34. Київ, 2023. С. 3-20.
12. Шамрай В. Транснаціональний (глобальний) конституціоналізм як об'єктивне явище сучасної правової дійсності. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 7. С. 150-153.

Перелік юридичних документів:

13. Commission staff working document. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. Brussels, 1.2.2023 SWD (2023) 30 final. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf.
14. Єврокомісія оприлюднила звіт щодо відповідності законодавства України праву ЄС. Пресслужба Апарату Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/233003.html>.
15. Громадянське суспільство України в умовах війни-2022. Звіт за результатами дослідження. м. Київ, грудень 2022 - січень 2023. URL: <https://ednannia.ua/attachments/article/12447/Громадянське%20суспільство%20в%20умовах%20війни%202022....pdf>.
16. Огляд демократичних інститутів України під час війни. Центр політико-правових реформ. Березень 2023 р. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/ua-web.pdf>.
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах: Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2846-20#Text>.
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення положень про конкурсний відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України: Закон України від 27 липня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3277-20#Text>.
19. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-IX#Text>.
20. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну: Закон України від 22 травня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>.
21. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.
22. Про національні меншини (спільноти): Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>.
23. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>.
24. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
25. Про утворення військових адміністрацій: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>.
26. Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2023 року № 4-р(II)/2023 у справі за конституційними скаргами Сиротенка Сергія (щодо особових даних у судовому рішенні). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-23#Text>.
27. Рішення Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023 у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-23#Text>.

References

Bibliography:

1. Baimuratov, M., Kofman, B. Military konstitutsionalizm: doktrynalni ta prakseolohichni pidkhody do formuvannia fenomenologii. Scientific Collection «InterConf». 2022. № 136. R. 228–236. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/1929>.
2. Belz Herman. Changing Conceptions of Constitutionalism in the Era of World War II and the Cold War. The Journal of American History. 1972. Vol. 59. No. 3. P. 640–669. URL: <https://doi.org/10.2307/1900662>. Accessed 21 Oct. 2023.
3. Boryslavska O.M. Yevropeiska model konstitutsionalizmu: systemno-aksiolohichni analiz: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2018. 384 s.
4. Downing Brian M. Constitutionalism, Warfare, and Political Change in Early Modern Europe. Theory and Society. 1988. Vol. 17. No. 1. P. 7–56. URL: <http://www.jstor.org/stable/657662>. Accessed 21 Oct. 2023.
5. Konstitutsionalizm v umovakh viiny: zbirnyk materialiv uchasnykiv chetvertoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lviv: PP «Vydavnytstvo «BONA», 2022. 254 s.
6. Kostytskiy M.V., Beschastnyi V.M., Kushakova-Kostytska N.V. Tsyfrovyy konstitutsionalizm: nova paradyhma ta perspektyvy rozvytku v Ukraini. Filosofski ta metodolohichni problemy prava. 2022. № 2 (24). S. 9–26.
7. Kovalchuk S., Pyvovar M. Napriamky reformuvannia hromadianskoho suspilstva ta orhaniv publichnoi vlady v umovakh viiny v Ukraini. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo. 2022. № 1. S. 173–178.
8. Olkina O.V. Ekonomichni konstitutsionalizm: strukturna kharakterystyka. Nauka ta suspilne zhyttia Ukrainy v epokhu hlobalnykh vykykiv liudstva u tsyfrovu eru (z nahody 30-richchia proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy ta 25-richchia pryiniattia Konstitutsii Ukrainy): u 2 t.: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2021. T. 1. S. 268–270.
9. Savchyn M.V. Suchasni tendentsii konstitutsionalizmu u konteksti hlobalizatsii ta pravovoho pliuralizmu. Odesa: Vyd. dim «Helvetyka», 2020. 648 s.
10. Shamrai V. Transnatsionalnyi (hlobalnyi) konstitutsionalizm yak obiektyvne yavyshe suchasnoi pravovoi diisnosti. Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo. 2018. № 7. S. 150–153.
11. Skrypniuk O.V. Konstytutsiino-pravovyy mekhanizm realizatsii ta zakhystu prav i svobod liudyny v umovakh viiny: svitovyy dosvid ta Ukraina. Pravova derzhava. Shchorichnyk naukovykh prats Instytutu derzhavy i prava imeni V.M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2022. Vyp. 33. S. 11–20.
12. Skrypniuk O.V. Pravo Ukrainy v umovakh viiny. Pravova derzhava: shchorichnyk naukovykh prats Instytutu derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Vyp. 34. Kyiv, 2023. S. 3–20.

List of legal documents:

13. Commission staff working document. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraines application for membership of the European Union. Brussels, 1.2.2023 SWD (2023) 30 final. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf.
14. Hromadianske suspilstvo Ukrainy v umovakh viiny-2022. Zvit za rezultatamy doslidzhennia. m. Kyiv, hruden 2022 - sichen 2023. URL: <https://ednannia.ua/attachments/article/12447/Hromadianske%20suspilstvo%20v%20umovakh%20viiny%202022....pdf>.
15. Ohliad demokratychnykh instytutiv Ukrainy pid chas viiny. Tsentr polityko-pravovykh reform. Berezen 2023 r. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/ua-web.pdf>.
16. Pro media: Zakon Ukrainy vid 13 hrudnia 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.
17. Pro natsionalni menshyny (spilnoty): Zakon Ukrainy vid 13 hrudnia 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>.
18. Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti: Zakon Ukrainy vid 13 hrudnia 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>.
19. Pro pravovyy rehym voïennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12 travnia 2015 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
20. Pro utvorennia viiskovykh administratsii: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 liutoho 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>.
21. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo funktsionuvannia derzhavnoi sluzhby ta mistsevoho samovriaduvannia u period dii voïennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12 travnia 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-IX#Text>.

22. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia poriadku vidboru kandydatur na posadu suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy na konkursnykh zasadakh: Zakon Ukrainy vid 13 hrudnia 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2846-20#Text>.
23. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo utochnennia polozhen pro konkursnyi vidbir kandydatur na posadu suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 27 lypnia 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3277-20#Text>.
24. Pro zaboronu propahandy rosiiskoho natsytskoho totalitarnoho rezhymu, zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii yak derzhavy-terorysta proty Ukrainy, symboliky voiennoho vtorhnennia rosiiskoho natsytskoho totalitarnoho rezhymu v Ukrainu: Zakon Ukrainy vid 22 travnia 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>.
25. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 19 kvitnia 2023 roku № 4-r(II)/2023 u spravi za konstytutsiinymy skarhamy Syrotenko Serhiia (shchodo osobovykh danykh u sudovomu rishenni). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-23#Text>.
26. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22 bereznia 2023 roku № 3-r(II)/2023 u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu Lazurenka Ihoria Oleksandrovycha (shchodo harantovanosti pensii, shcho ye osnovnym dzherelom isnuvannia, ne nyzhche prozhytkovoho minimumu). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-23#Text>.
27. Yevrokomisiia opryliudnyla zvit shchodo vidpovidnosti zakonodavstva Ukrainy pravu YES. Presssluzhba Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/233003.html>.